

лигенції на протяженні второй половини XIX в.

Ключевые слова: интеллигенция, интеллектуальная элита, культурно-просветительская деятельность, этносоциальное сознание, воскресные школы, „Громада”.

Igor Kolyada
(Kyiv)

THE INTELLECTUAL ELITE AND THE FORMATION OF ETHNO-SOCIAL CONSCIOUSNESS OF THE UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

In the article cultural and educational activities of Ukrainian intellectual elite are described, its role in shaping the Ethno-Social consciousness of the people are defined. On the working of the intelligentsia unions are focused special attention, the contribution of individual representatives of the national elite in the publishing and educational projects of the national intelligentsia during the second half of the nineteenth century are shown.

Key words: intellectuals, intellectual elite, cultural awareness, Ethno-social consciousness, Sunday schools, „Community”.

УДК: 94 (477.83/.86) „189/191”821.161.2Мар
Микола Гуйванюк
(Чернівці)

ЛІТЕРАТУРНА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА ЛЕСЯ МАРТОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ГАЛИЧИНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті здійснено джерелознавчий аналіз художньої прози та публіцистики суспільно-політичного спрямування письменника і громадського діяча Леся Мартовича з метою залучення її до арсеналу історичної науки, що дасть змогу краще зрозуміти складні процеси, які переживало українське селянство на шляху трансформації в національно-свідому українську спільноту.

Ключові слова: Лесь Мартович, вибори, агітація, віче, інтелігенція, духовенство.

Однією із найменш розроблених у вітчизняній історичній науці проблем є вивчення питань, які стосуються одночасно історичного та літературного процесів. Але поступова антропологізація історії, що розпочалась на Заході в першій половині XX ст., поставила в центр історичного дослідження людину, і така переорієнтація в методологічному плані стала суттєвим кроком на шляху до міждисциплінарного зближення літератури та історії. Згідно з принципами історичного пізнання, історик ставить запитання минулому, для повноцінної відповіді на

які необхідно постійно розширювати джерельну базу дослідження. Тому останнім часом історична наука, намагаючись вийти на новий рівень, додає у свої повноправні носії художню літературу, долаючи при цьому опозицію позитивістської методології науки.

Залучаючи художню літературу до свого дослідницького інструментарію, історик має звернути увагу на те, що її роль як джерела визначається не стільки змістом твору, скільки його значенням як літературно-художнього явища певної історичної епохи. У художньому творі порушуються найгостріші питання, нерозривно пов'язані з епохою, в яку творили митці. Показовою в цьому плані є художня проза Леся Мартовича, який жив і творив наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині. Саме в цей час у краї відбувалися складні суспільні трансформації, які призвели до нових викликів перед українською спільнотою. А саме: розпочався якісно новий етап формування української модерної нації, що виявлялося у формуванні партійно-політичної системи європейського зразка, політизації селянства через виборчий процес, зародження масової національної періодики та книговидавництва, потреба боротьби із такими суспільними вадами, як пияцтво, лихварство, приниження людської гідності та ін.

Незважаючи на те, що до вивчення громадсько-політичної творчої спадщини письменника в різний час долучилися знані літературознавці: О. Засенко, В. Лесин, О. Мишанич, Ф. Погребенник¹ та інші, попри все літературна спадщина Леся Мартовича і досі залишається поза увагою істориків.

Метою статті є залучення до інструментарію історичної науки творчого надбання Леся Мартовича, що дасть змогу краще зрозуміти складні процеси, які переживало українське селянство на шляху трансформації з аморфної етнографічної маси в національно-свідому українську спільноту.

Лесь Мартович увійшов в літературу та розпочав активну громадсько-політичну діяльність в 90-х роках XIX ст., коли український національний рух вступив у якісно нову активну фазу. Вчителями і порадиниками молодого письменника були Іван Франко і Михайло Павлик, а щирими друзями та соратниками – Василь Стефаник і Марко Черемшина. Лесь Мартович часто залишав уроки в гімназії, ішов по селах створювати читальні, виступати з промовами, читати демократичні газети. Він активно включився в радикальний рух, що його розгортав І. Франко.

Після закінчення гімназії почалася робота службовцем в адвокатських конторах, куди зі своїми болями й скаргами йшла біднота. Виражаючи її настрої, Мартович у творах висвітлював гострі суспільні проблеми, часто писав на „злобу дня”. Він сміливо говорив про недосконалість державного ладу Австро-Угорщини, про несправедливу виборчу систему, складні міжетнічні стосунки. Через гостру злободенність, яскраво виражену критику тодішніх державних інституцій та представників влади публіцистичні статті Леся Мартовича, які

поміщувалися здебільшого в радикальній пресі: „Зорі”, „Народі” та „Громадському голосі”, не раз конфіскувала цісарська цензура. Тому як дипломований юрист, щоб обминути державну цензуру, Лесь Мартович тогочасні суспільні реалії переносив у жанр художньої сатири. З одного боку – австрійським урядовцям було неможливо звинуватити автора у нелояльності до влади, а з другого – такий вид літературної творчості краще сприймався галицьким селянством. А розуміння широкою громадськістю політичного підтексту твору залежало тільки від майстерності автора.

Цілоком конкретні явища тогочасної галицької дійсності Лесь Мартович відобразив у „Винайде-ному рукописі про руський край”² за допомогою алегоричних образів-типів, за посередництвом езопівської мови письменник з метою замаскування антиавстрійської, антимоноархічної тенденції твору говорить про далеку країну, „для своїх же жителів ворожу”, а насправді йде мова про Галичину, ті складні соціально-політичні взаємовідносини, що існували тут між привілейованими категоріями населення: польськими магнатами, шляхтою і духовенством (паннуси і поппуси) та пригнобленими народними масами (муссікуси). У творі з усією відвертістю показано протилежність їх інтересів, ворожість паннусів і поппусів до „робочої скотини” – муссікусів.

Муссікуси, за свідченням літописця, від імені якого автор веде розповідь, „з обличчя дуже ніби схожі на людей”. Опис способу їх життя, праці, звичаїв хоч і подано в алегорично-казковій формі, але з виразним реалістичним підтекстом: муссікуси „ніби орють, і сіють, і збирають збіжжя”, „запрацьовуються на смерть” (яка завжди настає їх при роботі), все зароблене віддають паннусам і поппусам, а собі залишають стільки, щоб животіти. Крізь алегорію казки, чітко виступають тяжкі і безрадні „туди і дні” муссікуса – робочої скотини, постають сцени жадливої нужди і безправності народних мас. Мартович показує „способи”, за допомогою яких провадяться визиск і експлуатація українського селянства у Галичині кінця XIX – поч. XX ст. Перший – податки „[...] передають муссікусам маленьку карточку папіруса [...], тоді всі муссікуси несучи гроші в кулаках і плачучи, репетуючи і дрижачи, віддають коштовний і блискучий метал”³. Другий – пропінатія „[...] витискають і збіжжя муссікуса руками муссікуса дивне пійло [...] те пійло дістає дужий пекучий і палючий смак, муссікус буцімто віддає за те пійло свої гроші...”⁴. Четвертий – лихварство „[...] Муссікус віддавши все збіжжя людям, голодує, тоді люди подають йому всякі відпадки, беручи в нього гроші”⁵. Будучи одним із активних діячів Радикальної партії, Лесь Мартович, стоячи на антиклерикальних позиціях, у бідах і негараздах народу звинувачував не завжди чесне і совісне духовенство, яке „[...] у тих будівлях [тобто церквах] [...] до так отуманених муссікусів підходять люди та й відбирають від них усі гроші”⁶.

Змальовуючи в напівпубліцистичній формі картини безправного, підневільного, напівтваринного життя муссікусів, Мартович підводить читача до висновку про абсолютну ворожість галицьких властей, які були репрезентовані поляками, нетерпимими до всього українського. Ще одним свідченням того, що аналізований нами твір може служити для істориків джерелом до розуміння епохи, є слова самого автора: „[...] можливо не все, але ж таки багато тут є правди”⁷. Мартович бичує рабську психологію „муссікуса” – селянина, дошкульно висміює його пасивність, покірливість та забитість. І тут же дає настанови для майбутньої боротьби за краще майбутнє „[...] Будуче покоління! Наші нащадки! [...] Невже ж може бути, щоб людина людину [...] зважилася так оскорбляти й понижати. А з другого ж боку, чи може бути, щоби людина дала над собою так знущатися тай не скинула з себе ганьблячого ярма?!”⁸.

Чільне місце у Мартовичевій політичній сатири займає проблематика, пов'язана з виборчим процесом у Галичині, який мав чимало хиб. Типовим прикладом є казка „Іван Рило”. Написана на початку 1895 р. і надрукована у „Хліборобі” в № 4-9 у 1895 р. під криптонімом „Л. М.”, коли Мартович працював у Коломиї в адвокатській канцелярії й брав безпосередню участь у виданні цієї газети. Казка написана у часі наближення виборів до Галицького сейму, тому в ній висміяно „хрунів” – тих несвідомих селян, які продавалися польським політикам прислужували їм, зраджуючи інтереси свого народу.

Головний персонаж Мартовичевого твору перевертень Іван Рило, що може перекидатися в будь-яку тварину. Поряд з художньою складовою Мартович цілоком слушно застерігав краян: „[...] Цими часами Іван Рило дуже бушує помежи нарид. І ходить він помежи люди, як день, так і ніч [...] Особливо в часи виборів він має велику міць. Стережіться добрі люди, Івана Рила”⁹. Так у напівалегоричній формі Мартович звертався до галицького селянства з дружнім словом-пересторогою, виховуючи у нього політичну свідомість і громадянську чесність. Письменник показав, наскільки підступний, небезпечний тип такого хамелеона для громади. В образі Івана Рила Мартович намагався розкрити всю підступність і спокусливість зрадництва, а також здемаскувати потенційних „хрунів” напередодні виборів, коли громаді так була потрібна однастайність і рішучість у боротьбі за свої права.

Одним із вагомих аргументів на користь цінності оповідань письменника для розуміння духу епохи є поєднання письменником художньо-фольклорних і публіцистичних елементів. Публіцистичні елементи виступають в оповіданні як органічний художній компонент твору, вони часто виконують функцію тих містків, що з'єднують сюжетні частини оповіді. Наприклад, автор вводить читача в дію такою непрямою мовою: „Недавно зчинився по селах заколот. Наче в тім вулію, що димом зайде, – такий рух по селах наставав. В'яжуться люди в товариства,

беруть газети, голосують на послів, роблять віча²¹⁰, що відповідало історичним реаліям.

Як відомо, 6 жовтня 1900 р. у Львові відбулися великі збори (віче) селян Східної Галичини, в яких взяло участь біля 1000 чоловік. Газети писали тоді, що це був „парламент руських хлопів”. Там був обраний Крайовий хлопський (селянський) виборчий комітет, до складу якого ввійшов і Лесь Мартович. Цей виборчий комітет 20 жовтня звернувся із закликом до „хлопів і робітників руської землі” обрати таких депутатів (послів), які б „повалили” парламент, що спирався на привілеї, на панування одних класів над іншими, які б домоглися безпосередніх, загальних і рівних прав голосування.

Під впливом вічевого руху з-під пера письменника з’являються оповідання „Квіт на п’ятку” і „Смертельна справа”, написані як антитеза на одну і ту ж тему – роль і потреба агітації у національному і політичному прозрінні мас. І в першому, і в другому оповіданнях діють затуркані селяни. Обидва – виборці і голосують за українського кандидата. Перший – з намови священника, несвідомо; другий – під впливом радикальної агітації, усвідомлено.

В оповіданні „Квіт на п’ятку” показано не тільки підкупну систему виборів до австрійського парламенту, але і повну громадянську глухоту народу, якому політична агітація потрібна, як хліб, як сонце, як повітря. Показано, як боротьба за шматок хліба, злидні заважали прозрінню народних мас, які і не підозрювали про існування якихось інших, громадських інтересів, як старання еліти, найкращі помисли якої були спрямовані на те, щоб пробити мур мужицької упертості і темноти, пробудити активність, спонукати до єднання і радикальних дій, розбивалися об глуху стіну темноти мас. „[...] А егомось же як мені квіт написали? – з болем докоряв попові наймит. – Та як писар із Вишнева виписав квіт, то в дверях виплачували по п’ятці, а я як свій показав, то той якийсь комісар ізгівав на мене: „Так тобі, каже, виписав піп, то, каже, кольку дістанеш, не п’ятку”²¹¹.

Активна участь у виборах, виступи перед селянами, боротьба за обрання депутатами виразників народних інтересів дала Лесеві Мартовичеві багатий матеріал для сатиричного викриття виборів, які завжди супроводжувалися підкупом виборців, насильством над їх волею, шахрайством.

Як письменник-громадянин, Мартович вважав своїм обов’язком допомогти трудящому люду позбавитися духовного рабства. Тому-то з такою симпатією відображає культурні проблески народу, показує, як під впливом радикальної агітації в селян зароджується почуття самосвідомості, народної честі, людської гідності, громадського обов’язку.

В оповіданні „Смертельна справа” Мартович показує народне віче в stodолі, на якому виступає селянський бесідник (прообразом якого став покутський селянин Грицько Запаринюк). За допомогою алегоричних образів народної казки оратор дає влучні політичні оцінки й характеристики, допомагає громаді зрозуміти, які перед нею стоять

виклики і закликає одноставно виступити на захист своїх прав, віддати голос за українського кандидата. „[...] Найстарша рада над усіма урядами є у Відні, тай ми туди посилаємо послів [...]. Але ми посилаємо панів, тай тому панам гаразд ведеться, а нам кривда. Та коли б ми послали мужицьких радних, вийшло би право для всіх рівне”²¹². Як бачимо, кращої агітації за українську справу не могло й бути. Проблема виборів Лесь Мартович порушив і в оповіданні „Хитрий Панько”. Воно з’явилося в газеті „Громадський голос” на початку 1901 р. в №4 і №5. Але тут вже показано позитивний результат просвітницької діяльності місцевої української інтелігенції, в результаті чого з’являється невеличкий прошарок свідомого селянства, яке уособлював виборець Панько. „[...] мав Панько велику радість, що не зрадив громаду”²¹³.

В оповіданні „Нечитальник” (1889) Лесь Мартович відобразив нагальні проблеми тогочасного покутського селянства, що шукало нових шляхів до поліпшення своєї тяжкої долі. У 70-80-х роках у галицькому селі народжувався читальний-просвітний рух, що ставив за мету поліпшення життєвих умов селянства за допомогою освіти. Мартович створив класичний образ затурканого, соціально й національно несвідомого селянина-нечитальника, якого треба було навертати на шлях активної громадської й суспільної діяльності, боротьби за свої права. Мартовичів нечитальник – типовий образ з середовища знедоленої, приниженої, темної частини селянства, яка застарілих поглядів і уявлень трималася за відживаючі традиції. „[...] мені Абрамко сказав, що не йди до читарні, не запишуйся, бо тим, каже, себе під москаля запишеш, панщину, каже підпишеш”²¹⁴.

Лесь Мартович належав до провідників Української радикальної партії, був активним дописувачем до її органу – „Громадського голосу”, а певний час навіть редактором. Разом з К. Трильовським і В. Стефаніком заснував перші покутські „Січі”. Збереглися спогади про те, що він виголосив промову при відкритті „Січі” в с. Топорівцях на Городенківщині²¹⁵. Мартович співпрацював із селянсько-січовиками Львівщини під час аграрних страйків. Тут він організував безплатну адвокатську допомогу страйкуючим, захищав їх від переслідувань владних структур. Аналізуючи інформативність літературної спадщини Лесея Мартовича, не можна оминати один з останніх творів письменника – недокінчену драму „Політична справа”, рукопис якої зберігається в його особовому фонді, у відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. Вищезгаданий твір був написаний для січових драматичних гуртків. У ньому показано становлення січового руху, утиски „Січей” з боку недоброзичливців, зокрема євреїв-лихварів. Це яскраво ілюструє діалог між корчмарем Мошком та кошовим „Січі” – Іваном. „[...] Мошко: Відколи ви зложили в селі читальню, в мене відпала більша частина зарібку. – Іван: Люди самі взяли собі такий звичай, що хто приступає до „Січі”, то тому

вже й непогода пиячить”²¹⁶. Письменник осудив дії несвідомого селянства в особі Грицька, який радить кошовому: „Ти собі дай спокій з „Січею”, кинь геть... „Січ” і читальня то не для парубка... парубок має потребу забавлятися”²¹⁷. У творі показано прихильність до січового руху сільської молоді, що було звичним для всієї Галичини. Лесь Мартович переконливо доводив у згаданій драмі що, тільки згуртувавшись у „Січі”, українське селянство могло досягти позитивних змін у своєму житті. У цьому ж творі письменник також наголосив на тому, що галицьке українство вжеросло до боротьби за власну державність, свідчення чого є слова одного з персонажів – січовика Івана: „[...] Не тратьмо намарно свого зав’язку. Ще пригодиться нам відвага й сила [...]. Бо ще настане та пора, що треба нам буде підніматися на великий труд, хоть би прийшлося головою наложити”²¹⁸.

Лесь Мартович порушив також у своїх творах проблему вічних бід селян та їх залежність від землі. Найкращим з цього циклу є оповідання „Ось поси моє”. Працюючи на посаді писаря та помічника адвоката в провінційних містечках Галичини, Лесь Мартович мав можливість спостерігати суперечки селян за землю, майно, які часто кінчалися бійками, викликали судові процеси. Не раз подібні історії він чув з уст селян, справи яких сам розбирав, а також подібне міг бачити і в рідному селі.

Перед нами постають типові галицькі бідняки: Семен Заколесник і Юрко Онуфріїв, їхні прототипи взяті із реального життя. Представником найбільш відсталого і затурканого частини галицьких селян є Семен Заколесник. Животюючи в неуцтві та в темряві, він був далекий від політичного життя. Дбав лише про власний клаптик землі і не цікавився долею своїх односельчан, таких же бідних, як і сам. Заздрісному селянинові здалося, що його сусід Юрко відорав скибу від його власного ґрунту. Він подає на Юрка скаргу в суд. Та суд лише розорив затурканого Семена. Зрештою, відвідавши передвиборче віче, Семен переконається у необхідності селянської об’єднаності, взаємодопомоги, „Ми не маємо казати один одному: ось поси моє, але маємо всі встатися за руки красно та й сказати: ось поси наше!”²¹⁹. На прикладі героїв оповідання Лесь Мартович висловлює думку про необхідність об’єднання і активної боротьби селянства за свої права.

Найбільший за обсягом твір Лесея Мартовича повість „Забобон”²²⁰ також був живим відгуком на злободенні питання тогочасної галицької дійсності. Зокрема, поряд із зображенням злиденного життя сільського трудового люду автор порушує на той час злободенну проблему – конфлікт між духовенством та світською інтелігенцією за провід в національному русі галицьких українців. Тому, безперечно, вона є відображенням реалій кінця XIX – початку XX ст. і дає змогу історикам краще зрозуміти суспільні настрої.

Поряд з художніми творами перу Лесея Мартовича належить і кілька публіцистичних праць

на актуальну в той час суспільну тематику. Найпомітнішою з них є „Реформа подружнього закону” (1906)²¹, у якій автор закликає селянство приєднатися до вимог реформувати подружній закон через запровадження цивільних шлюбів. У зазначеній публікації автор ґрунтовно розглядає і роз’яснює причини необхідності реформування законодавства, що регулює подружні відносини, виходячи з позицій антиклерикалізму, що був тоді одним із провідних засад галицького радикалізму.

Таким чином, за недовгі роки своєї письменницької праці Лесь Мартович створив чимало цінних творів, якими засвідчив своє глибоке знання життя галицького села, побуту й психології українського селянина, який під впливом цілого ряду обставин перероджувався із затурканого хлібороба в громадянина, що готовий відстоювати не тільки свої особисті, але і суспільні інтереси. Твори Мартовича, крім ідейно-художньої вартості, мають ще й важливе значення як документи часу, які відображають настрої галицького села кінця XIX – початку XX ст. Тому історики, вивчаючи зазначену проблематику та включаючи до джерельної бази художню прозу Лесея Мартовича, зможуть позбавити свої наукові розвідки схематизму й спрощеності та повніше відчути дух і суспільні настрої досліджуваної епохи.

Особливість літературної спадщини письменника як джерела для істориків полягає ще й в тому, що вона охоплює ширші етнографічні межі, ніж це притаманно іншим його сучасникам. Якщо в ранніх оповіданнях, зокрема в „Мужицькій смерті”, йдеться про характерні риси життя й побуту населення Покуття, то в пізніших творах, особливо у повісті „Забобон”, письменник відтворює картини народного життя з Рава-Руського повіту (тепер Львівської області), де він довгі роки жив і працював.

¹ Засенко О. Лесь Мартович. Життя і творчість. – К.: Молодь, 1951; Лесин В. Лесь Мартович. Літературний портрет. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 63 с.; Мишанич О. Лесь Мартович – К.: Молодь, 1987; Погребенник Ф. Лесь Мартович. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1971.

² Мартович Лесь. „Винайдений рукопис про руський край”... – С. 50-55.

³ Там само... – С. 53.

⁴ Там само... – С. 53.

⁵ Там само... – С. 53.

⁶ Там само... – С. 53.

⁷ Там само... – С. 55.

⁸ Там само... – С. 55.

⁹ Мартович Лесь „Іван Рило”... – С. 49.

¹⁰ Мартович Лесь „Іван Рило”... – С. 47.

¹¹ Мартович Лесь „Квіт на п’ятку”. – С. 134.

¹² Мартович Лесь „Смертельна справа”... – С. 183.

¹³ Мартович Лесь „Хитрий Панько”... – С. 128.

¹⁴ Мартович Лесь „Нечитальник”... – С. 30.

¹⁵ Мохорук А. „Січ” Топорівці, повіт Городенка // Гей, там на горі „Січ” іде! /ред. П. Трильовський. – К.: ВІПОЛ,

1993. – С. 127.

¹⁶ Мартович Лесь „Політична справа”. Машинописна копія з правкою автора. – Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ф. 69. – Спр. 7. – Арк. 10.

¹⁷ Мартович Лесь „Політична справа”... – Арк. 11.

¹⁸ Мартович Лесь „Політична справа”... – Арк. 47.

¹⁹ Мартович Лесь „Ось поси моє”... – Арк. 157.

²⁰ Мартович Лесь „Забобон” ... – С. 227-526.

²¹ Мартович Лесь „Реформа подружнього закону” ... – С. 529-543.

Николай Гуйванюк
(Черновці)

**ЛИТЕРАТУРНОЕ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЕ
НАСЛЕДИЕ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА
КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ
ПРОЦЕССОВ В ГАЛИЧИНЕ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.**

В статті осуцествлен источниковедческой анализ художественной прозы и публицистики общественно-политической направленности писателя и общественно-политического деятеля Лесья Мартовича с целью ввода в арсенал исторической науки, что позволит лучше понять сложные процессы, которые переживало украинское крестьянство на пути трансформации в национально-сознательную украинскую общность.

Ключевые слова: Лесь Мартович, выборы, агитация, вече, интеллигенция, духовенство.

Mykola Guivaniuk
(Chernivtsi)

**LITERARY AND JOURNALISTIC HERITAGE
OF LES MARTOVICH AS A SOURCE TO
STUDY THE SOCIO-POLITICAL PROCESSES
IN GALICIA IN THE LATE 19th – EARLY 20th
CENTURY.**

The article presents an analysis of source prose publicist and social and political direction of the writer and social activist Les Martovich to attract to its arsenal of historical science that will help better understand the complex processes that are going through the Ukrainian peasantry towards transformation in the national conscious Ukrainian community.

Keywords: Les Martovych, elections, campaigning, council, intellectuals, clergy.

УДК 94 (477.83/.86)

Лешек Каня
(Сулехов, Польща)

**ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ СУДОЧИНСТВО І
ПОЛІЦЕЙСЬКІ ОРГАНИ ПІД ЧАС БОЇВ
ЗА ЛЬВІВ (1-21 листопада 1918 р.)**

У статті йдеться про низький рівень дисципліни, грабежі, злочини серед польських військових формувань у перші три тижні боїв між поляками і українцями за м. Львів (1-21 листопада 1918 р.) та спроби польської сторони встановити певний

правопорядок шляхом створення власної жандармерії, поліції, суду.

Ключові слова: Львів, поляки, українці, військо, бої, жандарми, поліція, суд, грабежі, злочини.

Жандармерія і Поліцейські Органи під час боїв за Львів

У перші години боїв за Львів, 1 листопада 1918 р., польська оборона спиралася переважно на спонтанно організовану команду школи ім. Г. Сенкевича, а також академічний загін Дому техніків. Одночасно із швидким зростом кількості виникла гостра потреба створення власних органів правопорядку на взірці австрійської цісарської жандармерії. На той час ніхто серйозно не думав про власне військове судочинство через те, що ніхто з польського боку не передбачав, що разом із першим пострілом почнеться кривава польсько-українська битва за Львів та Східну Галичину. А цей конфлікт у черговий раз надовго поділив братні слов'янські народи. Гостра необхідність у власних військових органах правопорядку виникла в основному з специфіки стихійно поєднаних військових формувань. Добровольчі загопи не отримали навіть і мінімальної попередньої військової підготовки, вони не мали однакових військових мундирів, зброї, не мали харчового забезпечення і навіть не були приведені до присяги. Всі без винятку захисники міста були добровольцями. Зброю видавали усім, хто по неї звертався. Досить сказати, що протягом перших декількох днів листопадових боїв польським добровольцям було роздано 2500 гвинтівок, хоча багато хто з них вийшов на барикади, маючи трофейну зброю¹.

Як писав у своїх споминах генерал бригади Є. Кшеменьський, на той час офіцер легіонів і суддя австрійського цісарського військового суду у Львові: „... факт, що майже всі підрозділи, які воювали за Львів, були добровільними, або, принаймні, вважали себе такими, надавав вирішального впливу на відносини та дисципліну у підрозділах (...) мав місце самовільний перехід з одного підрозділу до другого, з одного фронту на другий, численні злочини виникали через брак знань серед добровольців про положення уставу та військової організації”². З рапортів польських офіцерів, що були складені після зняття блокади Львова, можна зробити висновок, що „... на польському боці під час боїв за Львів воювали групи вільно зорганізованих осіб, які або йшли на бій, або поверталися додому за власним бажанням”³. У перші дні боїв за Львів повсюдно спостерігалось пересування жовнірів між військовими підрозділами. Типовий оборонець Львова вважав, що будучи добровольцем, він міг вільно розпоряджатися своєю особою. Молодий львівський жовнір нерідко тікав із свого рідного загопу додому, аби поїсти і переважно волів спати у власному ліжку. Через роки учасник листопадових боїв згадував, що до складу військ, що воювали на львівських редурах „... входила половина міських дітлахів, члени Польської військової організації,

інших військових організацій, невеликий відділ польського Вермахту – колишні австрійські під-офіцери і офіцери, а, перед усе, нестримні за своїм темпераментом учні різноманітних шкіл і ціла „армія” вуличних гаврошів та батярів”⁴.

Військова жандармерія у своїх щоденних наказах та рапортах про перші три тижні листопадових боїв почергово виступає під назвою Польова жандармерія. Як окреме формування вона почала діяти з 2 листопада 1918 р. у школі ім. Сенкевича. Перший відділ Жандармерії організував капітан М. Борута-Спеховіч, доручивши командування підофіцерові з функціями сержанта, виключно через його військове звання та хвацьку поставу. Вибір, однак, виявився хибним, бо сержант був дегенератом та алкоголіком. Коли через декілька днів капітан М. Борута-Спеховіч вирішив позбавити його командування, сержант приставив йому до чола пістолет і хотів заарештувати. На щастя, цьому офіцерові вдалося за допомогою поручника Яна Шрамма скрутити цього занадто запального сержанта⁵. Негайно сформований патруль військової жандармерії, вже під іншим командуванням, відразу здійснив рейд на Чернівецький вокзал, де були численні склади і сотні вагонів з військовими вантажами. Коли в ніч з 3 на 4 листопада батальйон Січових Стрільців висунувся на цей вокзал, з польського боку не було нікого, хто б міг його захистити. Озброєна в школі Сенкевича група залізничників розійшлася по вагонах в пошуках ночівлі або була повністю непридатна до бою через пияцтво⁶. На щастя для польської сторони, цей вокзал в результаті контракти було відносно швидко відбито. Жандармерія не змогла, однак, опанувати ситуацією на Чернівецькому вокзалі, де більшість складів було пограбовано голодним тлумом, польськими залізничниками, грабіжниками, колишніми російськими полоненими і мародерами всіх націй і народів, які входили до складу цісарської армії, що розпадалася.

Пограбування всілякого майна, нагромадженого на вокзалах, не було якоюсь надзвичайною подією в історії Львова. Товарний вокзал вже був одного разу цілковито пограбований мешканцями міста в кінці червня 1915 р., тобто під час відступу російських військ зі Львова і вступом до міста австрійських військ. До грабування “нічиєї” власності долучалася не тільки міська біднота. Як запам’ятав масове пограбування майна на товарному вокзалі львівський адвокат Б. Лоншам де Бер’є: „... білими мішками з борошном, цукром, тютюном не хестували навіть пани і пані у капелюшках (...) бачив елегантних панів, які носили на своїх пальцях величезних кількакільограмових солених риб, яких багато валялося на бруковці”⁷. У листопаді 1918 р. історія знов повторилася. Львівські вокзали, тобто Головний, Чернівецький і Кульпарківський були вщент заповнені потягами з військовими вантажами і провіантом. У довгі роки війни Львів виконував важливу роль матеріальної бази цілого фронту, на терені вокзалу перебували

цілі ешелони солдат австрійської армії, що поверталися з війни, вони з повною байдужістю ставилися до запеклих боїв за місто. Як це яскраво подає М. Козловський, дослідник оборони Львова та польсько-української війни, „(...) весь вокзал був заповнений „гаймкерами”, які поверталися додому, демобілізованими солдатами з фронтів та звільненими військовополоненими, голодними, виснаженими, не розуміючими, заради чого і чому біля них ідуть бої. На вокзалі, крім всього, знайшли вагони з горілкою та коньяком і там почалося не-ймовірне безладдя”⁸. Коли не вистачало алкоголю та харчів, ноцями починалися справжні бої п’яних мародерів цісарської армії чи то з грабіжниками, чи залізничниками, патрулями Жидівської міліції, підрозділами українських та польських військ за окремі склади та поїзди, заповнені військовими вантажами. Протягом наступних тижнів польські підрозділи постачали себе харчами з Богданівки, безпардонно реквізуючи їх у польських залізничників, які не стільки дбали про боротьбу з українцями, скільки про масові грабунки майна з львівських вокзалів.

Утворений у школі ім. Сенкевича на вул. Польній відділ Польової жандармерії безпосередньо підпорядковувався Головному командуванню оборони Львова. Під час облоги міста жандарми займалися відстеженням шпигунів, наглядом за військовополоненими, пошуками схованої зброї і забезпеченням громадської безпеки. Крім того, одним із головних завдань була перевірка перепусток і особистих документів як цивільних, так і військових осіб, які перебували в межах території міста, що контролювало Військо Польське. Громадська міліція видавала документи для пересування по польській частині міста, а перепустки “за межі” видавав політичний відділ Головного командування. Першим комендантом цього зародка Польової жандармерії став колишній офіцер легіонів капітан Тадеуш Сас – Зубрицький, а після нього – колишній жандарм легіонів підхорунжий Іполит Вижиховський. Цей відділ був досить швидко просунутий до рівня предстваніцтва. Наказом №3 від 3 листопада Головне командування формально утворило жандармерію оборони на чолі з її комендантом поручиком Яном Шаффом, який пізніше став комендантом Головного вокзалу⁹. Цей офіцер згідно з наказом Головного командування Війська Польського у Львові був зобов’язаний відзвітуватися про організацію польової жандармерії о 10:00 сьомого листопада. Однак власне організація цієї служби закінчилась тільки 11 листопада 1918 р., коли командування новоствореною Жандармерією прийняв вже літній полковник Адам Хелм-Пірго¹⁰. Фактично командування цим формуванням військової поліції лягло на плечі майора Віктора Сас-Хошовського, колишнього офіцера австрійської жандармерії у Львові. Він себе швидко проявив як надзвичайно активний та компетентний офіцер. Через це за наказом № 5 від 27 листопада 1918 р. полковника А. Хелм-Пірго було переведено до картографічної